

előzően. A lerakók területét természetesen minden esetben kommunális hulladék fedte. Több esetben a telepek környezete is tartósan elfedett (erdő, beépítettség) volt, viszont a legtöbb szemételep környezetében el lehetett végezni az értékfelmérést.

Boldog területén egy új lelőhelyet lokalizáltunk a Surján nevű határrészben.

REMÉNYI LÁSZLÓ

61. Borjád, Kenderföld (KÖH 75423)

(Baranya megye) U, LT, Ró?

2010. szeptember 7-én lakossági bejelentésre régészeti megfigyelést végeztem Borjád külterületén. A falutól É-ra található Ny-i lejtésű domboldalon, egy K–Ny irányú földúton a csapadék régészeti leleteket mosott ki. Az erózió egyes helyeken szinte teljesen eltávolította a humuszréteget, egy helyen már egy kemence körvonalai is kivehetőek voltak. A bejelentő által beszolgáltatott lengyeli kultúrához tartozó edény (csőtálpas tál töredékei) és a felszínen észlelt leletek alapján a területen őskori temetkezések és késő vaskori, esetleg római kori telepjelenségek találhatóak.

A lelőhely területén nagyrészt facsemete-ültetvény van, csak a földúttól Ny-ra fekvő szántót lehetett bejárni, ahol további leletanyag jelentkezett.

KOVALICZKY GERGELY

62. Bódvaszilas, római katolikus templom (KÖH 75807)

(Borsod-Abaúj-Zemplén megye) Kk, Kú

2010 júliusában indultak meg a bódvaszilasi barokk kori római katolikus templom körítőfalának (Petőfi u. 12. és 16. sz.) rekonstrukciós és állagmegóvó munkálatai. Az azzal párhuzamosan végzett régészeti megfigyelés a templomdomb középkori és kora újkori történetére vonatkozólag új, jelentős eredményeket szolgáltatott.

A forrásokból tudjuk azt, hogy a 17. sz. végén Szádvár-ról Szilasra költözött át a térség uradalmi központja. Emiatt indult meg az Esterházyak jószágigazgatói központjának kiépítése a település centrumában már a 18. sz. legelején. A közvetlenül a római katolikus templomtól K-re, DK-re emelt (s így a templom körítőfalához is részben csatlakozó) épületek nagy része romos állapotban ugyan, de egészen a közelmúltig állt – jelenleg már csak a később, az 1770-es években épült udvarház („Esterházy-Koós kastély”) és egy távolabb álló magtár látható ebből a gazdasági komplexumból. Az udvarházzal egy időben emeltette Esterházy „Fényes” Miklós a ma látható, északolt szentélyű barokk templomot a korábbi egyház helyére.

Az É-ról D felé lejtő templomdomb előzetes helyszíni szemlélésén nem lehetett megállapítani a hatszögletű, változó magasságban álló, templom körüli fal periódusait a falmaradványok nagy részét fedő vakolás miatt, csupán annyi volt sejtető, hogy a falszövet nem egységes.

Északon egy a körítőfal síkjából kiugró, tető nélküli, négyszögletes védmű található (falátmérője 70 cm), amelynek K-i és Ny-i oldalán egy-egy visszafalazott lőrést lehetett biztosan azonosítani (külső méretük 50×60 cm, a nagyjából a falmag közepén jelentkező szűkület, a belső négyszög 25×10 cm). Észak felé egy utólag, feltehetőleg a barokk korban kialakított átjáró is színesíti a falszövet képét. A védmű külső és belső terepszintje azonos.

Az erődítés után (a körítőfal ÉNy-i oldalától) K felé a DK-i külső támpillérig a fal jelenleg kb. 2–4 m magasságig áll (belső oldal adata), s mivel a vakolatot korábban leverték róla, így itt meg lehetett figyelni a barokk kortól datálható sokszoros bolygatásokat (elfalazott, csak egyik vagy másik oldalon látható nyílások, gerendafészkek, stációfülke helye stb.). Ezen a szakaszon a templomkert ma látható, legkésőbb a templom építésével egy időben kialakított terepszintje a fal külső, szintén a barokk korban módosított járószintjéhez képest kb. 1,5 m-rel magasabban van! A belső terep a templomkert egészében, a külső rész ezen falszakasz mentén – tehát az É-i védmű K-i falától a DK-i támpillérig – egyaránt egyenletes. A tárgyalt szakasz külső oldalán van két, jelenleg pilléreként funkcionáló falcsont a K-i és a DK-i faltöréseknél.

A DK-től Ny-ig húzódó falszakasz vakolva van, kb. 1,5 m magasán áll, s itt már erősen lejt a külső terep a DNy-i, Ny-i részig. Délen, a barokk templom bejáratával szemben van a körítőfal jelenlegi főbejárata.

Nyugaton a barokk plébániaház és az egykori káptalanház alapja maradt meg, itt a külső s belső terep egy szinten van, a körítőfal romos, és a plébániaház felé nyíló (Ny-i) átjáró után É-ra, a négyzetes erődítés Ny-i faláig már csak a felszínen éppenhogy követhető a fal vonala.

A templomdomb egészét tekintve a fő feladatot az objektumok összefüggéseinek feltárása, a fal periódusainak elkülönítése és védrendszerének megfejtése jelentette. A megfigyelések során az alábbi eredményekre jutottunk.

Az É-i védmútól Ny-ra sikerült meghatározni az egykori körítőfal egy periódusú alapfalának (a jelenlegi felszínen is kivehető) vonalát, amely mellől kora újkori kerámia (mázás és mázatlan cserepek, ill. egy mázatlan, rombuszmintás, jól kidolgozott, dongás kályhacsempe) került elő, valamint egy fémveret. Az erődítés egyértelműen kötésben van ezzel a falmaradvánnyal, tehát ez a szakasz azonos periódusnak tekinthető (a káptalanház ÉK-i sarkánál egy falvisszaugrás jelzi, hogy a ház alapozása utólagos lehet, a hatszögű körítőfal egyik sarkára esik). A védművön belül vastag újkori feltöltés volt, amely alatt (kb. 40 cm mélyen) egy újkori (beton) planír került elő. Ez alatt egy 20 cm vastag habarcsos, kavicsos alaprétet lehetett látni, amelynek elbontása után egy mészkövekkel és némi habarccsal feltöltött (alapozási?) szintet sikerült azonosítani, de nem lehet kijelenteni, hogy zárt rétegről van szó. Az innen előkerült leletanyag mégis egységes, jellegzetesen kora újkori

kerámia (pl. madaras tál töredéke, ill. 17. századi mázas, növényi motívumos párkánycsempe töredéke). Mindezek alapján feltételezhető, hogy a négyzetes védmű és a hozzá kapcsolódó, K-re és Ny-ra irányuló falszakaszok legkorábban a 16. sz. végén, inkább már a 17. században épültek. Valószínű, hogy a védműtől É felé futó, vakolt falak, ill. a védmű K-i falának folytatása is legkorábban a barokk kori tereprendezések alkalmával épült a védműhöz, ahogyan a védmű felső, 2 m feletti (belső adat) szakasza is utólagos, vélhetően a barokk kegyúri átjáróval egyidejű ráépítésnek tűnik.

Az É-i védmű – K-i „támpillér” és DK-i „támpillér” közötti falszakaszok – előtt, a külső oldalon folyó munkálatok során igazoltást nyert, hogy a támpillérként funkcionáló falcsontok is az itt állt barokk kori épületekhez köthetők, ám egyértelműen csak a K-i falmaradványról (támpillérről) mondhatjuk el, hogy utólagosan lett a körítőfalhoz építve. A támpillérral kötésben van egy, a munkák során előkerült, a körítőfallyal párhuzamosan futó falmaradvány, amely az É-i védmű K-i falának barokk kori bővítésében látható csorbázatig követhető végig (a jelenlegi járószint alatt néhány centiméterrel). A K-i „támpillértől” 3 m-re É-ra került elő egy újabb barokk kori falszakasz (kötésben a körítőfallyal párhuzamosan futó barokk falmaradvánnyal), amely a körítőfalra merőleges, de kapcsolódásukat nem volt módunkban tisztázni. A területen előkerült falak 60–70 cm szélesek, egységes, precíz kialakításúak, nagyrészt mészkőből, homokkőből rakottak, kötésüket egy erős narancssárga, márgás anyag adja. A falak alapozása kavicsos, amely alatt több agyagréteg van. Ez alatt kb. 60 cm után már a tömör, sárga altalaj következett. További, esetleg korábbi falakra utaló nyom a vizsgált szakaszon nem került elő, de létezésük ezek alapján nem zárható ki. Erről a területről összességében eddig azt mondhatjuk el, hogy a barokk korban a falhoz emelt épületek alapfalai kerültek elő, amelyek a körítőfallyal párhuzamosan futottak, követték annak szögeit.

Az egykor a DK-i falszakaszhoz emelt barokk kori istállóépület D-i oromfala (amelyen két, egymás felett kialakított ablaknyílás is van) szolgál jelenleg támpillérként a hatszögű körítőfal DK-i törésénél. Itt is feltételezhető volt egy korábbi, minden bizonnyal az É-i erődítéshez hasonló építmény, mivel a körítőfal DK-i szöge kötésben van az egykori oromfal alsó szakaszával. (Látható volt az is, hogy az istálló tetőszintjéhez tartozó magasítás utólagos hozzáépítés, ráfalazás). Ezenkívül az is lehetséges, hogy a barokk kori oromfal alsó, négyzetes ablakát egy lőrésből alakították ki, azaz egy, az É-i oldalon megmaradt erődítéssel megegyező kora újkori védmű (É-i) oldalát is felhasználták a barokk kori építkezéseknél. Igazolhatja feltevésünket az is, hogy a körítőfallyal kötésben lévő alsó szakasz falszövetében kb. 3 m után eltérő falazási-körakási módot lehet megfigyelni.

A támpillérként funkcionáló, K felé futó oromfal 5 m után derékszögben É-nak fordul, s a körítőfallyal párhuzamosan tart tovább. Az előkerült falmaradványok alapján

egészen a K-i támpillérig nyúlhat el ez a szakasz, kijelölve itt is a barokk épületek vonalát. (Falazási technikájuk megegyezik a körítőfal ÉK-i, K-i külső szakaszánál talált barokk falakéval.)

Erre a körítőfallyal párhuzamos falszakaszra a DK-i támpillértől kb. 3 m-re É-ra a körítőfal irányából merőlegesen csatlakozik egy utólag épített falmaradvány. A körítőfalhoz való felszíni csatlakozási helyét jelöli a körítőfalban látható, minden bizonnyal utólagosan, véséssel kialakított csorbázat. Ugyanakkor ez a merőleges falmaradvány csupán kb. 2 m hosszan volt észlelhető, utána omladékos-köves szakasz következett. Az omladék alatt és a falalapozás szintje alatt (kb. 60–40 cm között) fekete agyagos-faszenes égett (pusztulási?) réteget észleltünk, amelyből belső mázas, kívül festett kerámiatöredék került elő. Meglepetésként szolgált az omladékos-köves falmaradvány utáni részen, a körítőfaltól 1,60 m-re jelentkező, azzal párhuzamos irányú, keskeny (30–40 cm széles) falszakasz előkerülése. Az eddigiektől egészen eltérő fajtájú és jobb minőségű, faragott kövekből rakták, amelyek közül középkori kerámia került elő. Kisebb, 10–30 cm-es hiátus után egy íves vonalú, a körítőfal alá futó falmag(?) került elő, amely helyzetéből adódóan a 17. századnál korábbi, talán középkori eredetű. Szerepe a megfigyelés során nem volt tisztázható.

A körítőfal tömegével kapcsolatban a megfigyelések során több kérdés és feltételezés vetődött fel. Összességében úgy tűnik, hogy a falnak legalább két fő periódusa különíthető el. A minden bizonnyal a kora újkorban emelt első erődítés még a „régii” templomot vehette körbe. A fentebb leírtak alapján feltételezhetjük, hogy a körítőfal szabályos hatszög alakú (primer) alapvonala (de bizonyíthatóan csak a megfigyelésben érdekelt szakasz) egyszerre, azonos periódusban alakult ki. A körítőfal első periódusának védelmi szerkezetét is igyekeztünk megfejteni. Az É-i erődítés adott volt, s ismertük a DK-i támpillér falazatának kérdéses pontjait is (lőrés, utólagos hozzáépítések), így ott folytattuk a vizsgálódást. Mivel a DK-i támpillértől É-ra semmilyen erődítés nyomát nem találtuk, a rekonstrukciós munkálatok által nem érintett D-i falszakaszt vettük szemügyre. Itt az É felől eső magasabb falrész és a templom D-i ívét átölelő alacsonyabb fal csatlakozása volt feltűnő. (A két falszakasz eltérő magasságát magyarázhatja az É-i szakasz utólagos kipótolása, vagy a D-i rész visszabontása is.) Elsőre feltűnt, hogy a D-i alacsonyabb falsík egyszer enyhén megtörik, mielőtt csatlakozna az álló oromfalhoz. Ezt a pontot tekinthetjük az egykori védmű egyik belső sarkának, míg a feltételezett nyílás másik oldalát a magasan álló fal sarka adja (ott, ahol derékszögben K-nek fordul a rendszer, s a barokk kori oromfal maradványaként folytatódik). A két pont közötti távolság 3 m, ami pontosan megegyezik az É-i védmű belső sarkainak távolságával. (Az alacsonyabb fal enyhe törése utáni szakasz, a DK-i támpillérhez való csatlakozás talán egyfajta hevederfunkcióval bírhatott.) Ezenkívül azt is fontos

megjegyezni, hogy ezen a szakaszon a körítőfal külső oldalán egy négyzetes, nagyjából 2,5×4 m-es területen erősen köves omladékot észleltünk. Mindezek alapján már feltételezhetjük egy itt álló DK-i védmű meglétét.

Ideális, szabályos megépítés esetén az É-i védműtől kiindulva minden második törésnél kialakíthattak egy négyzetes védelmi szakaszt, így összesen három védműve lehetett a bódvaszilasi templom körítőfalának; ugyanakkor a harmadik, DNy-i saroknál nem találtunk árulkodó felszíni nyomokat, a körítőfal is vakolva volt, s alaposabb kutatásra sem volt lehetőségünk, így léte jelenleg teljesen hipotetikus. (Viszont védmű építése talán itt a leginkább, hiszen a település egyik legmagasabb pontjáról, a templomdomb ezen részéről lehet a legideálisabban megfigyelni a falu felé eső területet és a Bódvaszilason áthaladó utat.) Ebben az időszakban az É-i és a DK-i erődítések között a terepviszony fokozatosan lejtett D felé, amit egyelőre csak a lőrések helyzete igazol.

Az építetők között kereshetjük a templomerődítésben jártas hajdúkat. Szilasi jelenlétüket igazolja, hogy az Esterházy József Antal herceg 1721-ben bekövetkezett halála után íródott összeírás említést tesz a hajdúk régi házáról. Az is kétségtelen, hogy a rekonstruált erődítési rendszer párhuzamait az Alföldön és a Zemplénben találjuk meg, elsősorban a hajdúvárosok és vonzáskörzetükben kiépített erődtemplomok között.

Annyi bizonyos, hogy sokszor javították, alakították a körítőfalat, minden bizonnyal a barokk korban tették ezt a legintenzívebben; a jószágigazgatói épületek megépítése önmagában is komoly beavatkozásnak számított. Ezt erősíti meg a K-i támpillértől É-ra, egy kis területen jelentkező falkiomlás is, ahol jól látszódott a körítőfal első periódusának alapozása (amely a barokk korban kialakított mai felszíntől kb. 1 m-rel magasabban jelentkezett) és a barokk kori köpenyezés, átalakítás nyoma is (pl. egy áthidaló gerendával biztosított, mindkét oldalon jelentkező, rácsozott nyílás). Ez is csak megerősíti az első falperiódus időszakának (tehát a 17. századnak) terepviszonyáról leírtakat.

A 18. sz. intenzív építkezéseinek eredménye lehet, hogy a feltételezett két (már akkor talán romossá lett, funkcióját vesztett) erődítményt elbontották s a barokk templom jobb térbeli érvényesülése miatt a DK-i, D-i és DNy-i szakaszokon a falakat visszabontották. Nagyobb tereprendezés előzhette meg a szintén barokk kori parókia felépítését a Ny-i részen, valamint nyilvánvalóan a 18. sz. elején a körítőfal külső, ÉK-i síkja előtt is mélyítették, kiegyenlítették a lankás felszínt, előkészítve a terepet a jószágigazgatói épületeknek.

Nem tudjuk, hogy pontosan mennyi megújítása, átépítése volt a falnak, a rengeteg gerendafészek, nyílás és omlás elkülönítéséhez még további falkutatások szükségesek, mint ahogy azt sem tudjuk, hogy hol lehetett a körítőfal bejárata.

Mindezek mellett reméltük még, hogy a régészeti megfigyelés során alkalmunk lesz a forrásokból ismert, a barokk templomot megelőzően már a 14. századtól

létező egyház azonosítására, ám a kérdés megoldása eddig sikertelennek bizonyult. További régészeti kutatások szükségesek annak az egyházlátogatási jegyzőkönyvnek a hitelesítéséhez, amely szerint Esterházy Pál a barokk templom építetésekor, az 1770-es években a régi szentély kivételével (!) alapjaiból építette újjá a szilasiak egyházát (tehát a logika azt diktálná, hogy a templom mai K-i sekrestyéje lenne a korábbi templom szentélye). A DK-i falszakasz előtt talált, középkori kerámiával keltezhető falmaradványokról is csak annyit lehet elmondani, hogy az irányultsága és kőanyaga egyértelműen eltér a barokk kori részekétől, igényes munka, de egyelőre semmi sem támasztja alá, hogy a középkori egyházhhoz tartozhattak, hiszen a körítőfal a régi templomot is védte – hacsak nem egy még korábbi templomhoz, periódushoz tartoznak a középkori falak vagy egy korábbi körítőfalhoz. A kérdés több irányba vezet, megoldásához az egyes korszakok terepviszonyainak pontosabb ismerete, valamint alapos, a templomot is érintő falkutatás, ill. további, feltárással szerezhető adatok szükségeltetnek.

A beruházás a 2010. évben nem fejeződött be; a területen álló építményeket ideiglenes műemléki védelem alá helyezte a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Észak-Magyarországi Irodája.

PETŐ ZSUZSA ESZTER

63. Bő határa

(Vas megye) U, R, B, LT, Ró, Á, Kö

A község rendezési tervéhez kapcsolódó örökségvédelmi hatástanulmány elkészítését megelőző terepbejárást végeztem 2010. március 28-án.

Alsó Gérem, Örményi-föld (KÖH 73015): A település DK-i határában, a chernelházadamonyai határban, részben átnyúlva a szomszéd községbe, a régi, de gondozott temető és a szennyvízáttemelő között található ez a nagy kiterjedésű lelőhely. A Hunyadi J. u. 3. mellől nyíló földúttól és ároktól (Nagyér-patak) K-re fekszik. Kiterjedése kb. 450×190 m. A terület nagyjából sík, kis mértékben a község felé emelkedik. Egy kisebb átmérőjű domb adja a lelőhely központját, itt sűrűsödött a leletanyag. Nyugat felől a lelőhelyet határoló árok felé markánsan lejt a táj, ennek ellenére meglepően kicsi az eróziós tevékenység. Több helyen az eke a friss szántáskor szürke hamus és sárga löszös, homokos réteget bolygatott meg, e sávban koncentráltan volt jelen nagy darab cserepek formájában a régészeti leletanyag. Szórványosan gyűjtöttem leginkább jellegtelen őskori oldaltöredékeket; egy-egy darab római és középkori kerámia is előkerült. A lelőhely biztosan kiterjed a chernelházadamonyai temető területére, hiszen a sírok felszínén bőven lehetett leleteket gyűjteni, sőt még a temetőhöz vezető földút D-i feléről is, a rétről. Biztosan nem terjed ki viszont a szomszéd község területére eső hajdani kavicsgödör területére és valószínűleg nem része az Alsó-Rét-dűlő I. körárkos lelőhelynek.